

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Θρησκεία in Josephus: religie?

van Henten, J.W.

Publication date

2019

Document Version

Final published version

Published in

Frons

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Henten, J. W. (2019). Θρησκεία in Josephus: religie? *Frons*, 39(5), 15-17.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Θρησκεία in Josephus: religie?

Jan Willem van Henten

Aan het begin van boek 16 van zijn *Joodse Oudheden* bespreekt de joodse geschiedschrijver Flavius Josephus (eerste eeuw n.Chr.) een nieuwe wet van Koning Herodes de Grote (37-4 v.Chr.) over de straf op diefstal (*Oudb.* 16.1-6). Die wet hield in dat gepakte joodse dieven die hun diefstal niet konden compenseren als slaaf verkocht werden aan niet-joden. Josephus beschouwt deze wet als een voorbeeld van de schending van de joodse wetten en de invoering van betreuenswaardige vernieuwingen door deze koning van Juda. Hij ‘framet’ zo het op deze passage volgende verhaal over Herodes’ heerschappij als een tiranniek bewind dat een joodse koning onwaardig was. Een detail in deze passage is relevant voor ons onderwerp. Josephus vertelt namelijk dat de nieuwe wet een overtreding van de joodse godsdienst inhield: “Het slaaf zijn van vreemdelingen en van mensen die er niet dezelfde levenswijze op nahouden en het onder dwang uitvoeren van al hun opdrachten was immers meer een inbreuk op de voorschriften ten aanzien van de religie (θρησκεία) dan een bestraffing voor degenen die betrappt waren ...” (16.2; vert. Wes-Meijer).

De vertaling ‘religie’ van het sleutelwoord θρησκεία in *Oudheden* 16.2 is vanuit de optiek van de religiewetenschappen tegenwoordig betwist omdat er in de oudheid geen aparte categorie ‘religie’ zou bestaan. Zo betoogt Steve Mason in een invloedrijk artikel uit 2007 dat de naam Ἰουδαῖος (volgens hem te vertalen met ‘Judeeër’) en verwante woorden geen religieuze maar een etnische betekenis hebben en dat wat meestal als joodse religie opgevat wordt in feite onderdeel is van een etnische identiteit en praktijk. De Judeeërs hadden net zoals andere etnische groepen hun eigen wetten, overleveringen en gebruiken. Religie als aparte categorie bestond niet en er was in

de oudheid volgens Mason ook geen woord voor. Brent Nongbri zit in een boek uit 2013 op dezelfde lijn: religie is een modern begrip dat sterk bepaald wordt door protestants-christelijke geloofsopvattingen. Hij betoogt dat wetenschappers een concept moeten gebruiken dat gangbaar was in de cultuur die zij bestuderen. Carlin Barton en Daniel Boyarin stellen in een recent boek dat de vertaling van het Latijnse *religio* en het Griekse θρησκεία met ‘religie’ misplaatst en misleidend is. Zoals Mason en Nongbri gaan zij er vanuit dat religie in de oudheid niet bestond. Hun uitgebreide lexicografische studie impliceert dat beide woorden iets heel anders betekenen, zoals zaken die emoties oproepen in het geval van *religio*. In deze korte bijdrage kan ik de visie van Mason, Nongbri, Barton en Boyarin niet weerleggen, maar ik kan wel een korte steekproef uitvoeren door de betekenis van θρησκεία in Josephus te bekijken, die dit woord maar liefst 91 keer gebruikt en ook uitgebreid besproken wordt door Barton en Boyarin.

Het woord θρησκεία (*LSJ* s.v.: ‘religious worship’, ‘cult’, ‘ritual’, ‘religion’, ‘service of God’, ‘religious formalism’) komt enkele keren voor in niet-joodse passages die van voor de tijd van Josephus dateren (bijvoorbeeld Herodotus 2.18; Aristodemus *FGrH* 104 F1; Dionysius, *Ant. Rom.* 2.63.2; Strabo 10.3.23), maar het wordt gangbaar in de joodse en vroeg-christelijke literatuur van de eerste twee eeuwen (bijvoorbeeld Philo, *Det.* 21; *Fug.* 41; 4 Makkabeeën 5:7.13; Brief van Jacobus 1:26-27; Colossenzenbrief 2:18; Handelingen 26:5). Een blik op de passages in Josephus wijst op een uitgebreid semantisch veld met een waaier aan woordverbindingen en betekenissen. In *Joodse oorlog* 1,146 vormt θρησκεία de motivering voor het houden van het sabbatsgebod (evenzo

2.456; vgl. 2.391-392). In 1.148 (meervoud) betreft het de verplichtingen die voortvloeien uit de offercultus en het brengen van de daarmee samenhangende offers en in 1.150 de door de priesters in de tempel uitgevoerde offercultus (evenzo 4.324; 6.100; 6.442; *Oudb.* 4.312 met betrekking tot de tabernakel; 11.182; 12.320; 12.324; 15.51). Ook specifiek cultische praktijk verbonden met de tempel wordt door θρησκεία geïmpliceerd, zoals de bijdrage aan het leveren van hout voor het feest van het hout dragen in de tempel (*Oorlog* 2.425, samenhangend met de noodzaak om het altaarvuur permanent te laten branden, zie Leviticus 6:12-13; Nehemia 10:35; Babylonische Talmoed Pesachiem 65b; Zebachiem 35a), de offers tijdens het Pesachfeest (*Oorlog* 2.10; evenzo *Oudb.* 17.214) en offers of rituelen tijdens het Wekenfeest (*Oorlog* 2.42; evenzo *Oudb.* 17.254). In andere passages ligt de focus op het eer bewijzen aan de God van Israël, bijvoorbeeld door Abraham en Izaäk in *Oudheden* 1.222-224, 234 (blijkend uit het offer van Izaäk, zie Genesis 22). Eenzelfde betekenis is ook aanwezig in *Oudheden* 2.211; 4.61; 4.306; 5.98; 6.19; 7.341; 8.395; 12.22; 12.271 en soms wordt deze eer betoond in de vorm van offers (*Oudb.* 6.148; 9.273-274; 10.53; 11.9; mogelijk ook 8.225).

Θρησκεία kan ook een deugd van individuele mensen aanduiden (vooral koningen) en dan ‘erbewijs’ of ‘toewijding’ aan God betekenen (bijvoorbeeld *Ant.* 6.18 en 90; 9.157). Het komt in deze betekenis enkele keren samen voor met εὐσέβεια, ‘vroomheid’ of beter ‘de gepaste religieuze houding’ (*Oudb.* 11.120 over de Perzische Koning Darius; 16.115 over het gehele joodse volk). Een negatief voorbeeld hiervan is de eerste koning van Juda, de goddeloze Rechabeam (*Oudb.* 8.251 en 256; zie ook 6.90; 6.148-149; 8.270; 8.279; 8.296; 9.95; 9.99; 9.133). Josephus’ parafraze van het verhaal uit 1 Koningen 13:8-32 over de profet Jadon, die misleid wordt door een goddeloze profet uit Bethel (*Oudb.* 8.235-243), houdt

in dat Jadons toewijding aan God (θρησκεία, 8.239) onvolkomen is door zijn overtreding van Gods verbod om iets te eten en te drinken in Bethel. Hij wordt door Gods toedoen daarvoor met de dood bestraft.

Verschillende keren komt θρησκεία voor in nauw verband met de Israëlitische, Judese of joodse wetten of de gebruiken die uit deze wetten voortvloeien. Josephus schrijft in *Oudheden* 9.157 positief over Koning Joas van Juda, die niet alleen toegewijd is aan God maar ook trouw is aan de gebruiken (τὰ νόμια) van zijn volk (vgl. ook 8.395 en 9.95). De Makkabese vrijheidsstrijder Simon benadrukt in een toespraak dat hij en zijn broers bereid waren om hun leven op te offeren voor de joodse wetten en de godsdienst (θνήσκειν ὑπὲρ τῶν νόμων καὶ τῆς θρησκείας, 13.198-199). Josephus laat hier in het midden of het om de dagelijkse religieuze praktijk gaat of om de joodse offerdienst in de tempel, die de Seleucidische koning Antiochus IV afschafte (12.253). De dagelijkse religieuze praktijk staat centraal in andere passages, die deze praktijk soms expliciet als joods aanduiden. Zo vertelt Josephus in *Oorlog* 2.560 dat de vrouwen van Damascus zich aangetrokken voelden tot de joodse godsdienst (ὑπηγμένους τῇ Ἰουδαϊκῇ θρησκείαν), dat wil zeggen de joodse godsdienstige gebruiken. Haman beschuldigt de joden ervan dat zij er een andere godsdienst op na houden en andere wetten volgden dan de andere volken (*Oudb.* 11.212). En Josephus doet verslag van het onrecht dat de Ioniërs de joodse minderheid aandeden door de joden te dwingen om op hun heilige dagen (de sabbat en joodse feestdagen) naar het gerechtshof en andere openbare plaatsen te komen en daarmee hun godsdienst te overtreden (*Oudb.* 16.45).

Josephus spreekt meermalen van de godsdienst van de voorouders (ἡ πάτριος θρησκεία, *Oudb.* 8.229; 12.269; 12.364; 12.384; 19.284) en expliciteert dat het daarbij om de

gebruiken van de voorouders gaat (9.95; 16.174), wat zowel op de dagelijkse gebruiken als op de tempelcultus kan slaan of op allebei en bovendien een eerbewijs aan God kan zijn (16.174). Het enorme belang van θρησκεία voor de joodse identiteit blijkt uit het feit dat Josephus verschillende keren vertelt dat joden bereid waren hun leven op te offeren voor hun godsdienst. Zo protesteert de joodse delegatie bij de Romeinse stadhouder Petronius tegen het besluit van Keizer Caligula om een standbeeld van hem op te richten in de tempel te Jeruzalem. Als dit besluit doorgezet werd, zou de groep zich gereed maken om afgeslacht te worden, vrouwen en kinderen inclusief (*Oorlog* 2.197-198; zie ook 1.148-150; 5.198; *Oudb.* 15.248).

Afrondend kan gesteld worden dat de laatste voorbeelden laten zien dat Mason en anderen gelijk hebben dat θρησκεία direct samenhangt met de joodse of Judese etnische identiteit en praktijk. Tegelijkertijd blijkt het woord altijd religieuze connotaties te hebben, althans connotaties die de meesten van ons met religie zullen associëren. Het overzicht hierboven wijst onder andere op cultische handelingen in de tempel, rituele praktijk in het dagelijks leven, en eerbewijs en toewijding aan God. Het springende punt in deze discussie lijkt te zijn hoe ‘religie’ gedefinieerd wordt. Wanneer religie geconceptualiseerd wordt als een geloofssysteem dat zin geeft, vooral in de privésfeer, hebben Mason *cum suis* gelijk. Maar wanneer het gaat om religieuze praktijk in de context van de tempel of het joodse dagelijks leven (“lived religion”), is er absoluut sprake van religie als het om θρησκεία gaat. Die religieuze praktijk vloeit voort uit de joodse wetten, die door God aan Mozes zijn geopenbaard, en is bepalend voor de joodse leefwijze (zie *Oudb.* 5.98; 8.395), zoals dat eigenlijk tot aan de moderne periode in het jodendom het geval blijft.

Prof. dr. Jan Willem van Henten is hoogleraar Religiewetenschappen, in het bijzonder jodendom en christendom in de oudheid aan de Universiteit van Amsterdam.

Relevante literatuur

C.A. Barton en D. Boyarin, *Imagine No Religion: How Modern Abstractions Hide Ancient Realities* (New York, 2016).

S.N. Mason, ‘Jews, Judeans, Judaizing, Judaism: Problems of Categorization in Ancient History’, *Journal for the Study of Judaism* 38 (2007) 457-512.

S.N. Mason, *Josephus, Judea, and Christian Origins: Methods and Categories* (Peabody MA, 2009).

J.D. Mikalson, *New Aspects of Religion in Ancient Athens: Honors, Authorities, Esthetics, and Society* (Leiden, 2016).

B. Nongbri, *Before Religion: A History of a Modern Concept* (New Haven, 2013).